

QAROR QABUL QILISHDA TIZIMLI YONDASHUVNING O'RNI

Arabov Ubaydullo Hamroqul o'g'li¹, Fayziyev Muhridin Bahridin o'g'li²

¹Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,

²Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

E-mail: ubaydulloarabov9@gmail.com

Annotatsiya: Tizim sifatida taqdim etilgan qaror qabul qilish - qaror qabul qilish jarayonini tashkil etishda oqilona yondashuv. Tizim ko'rinishida qaror qabul qilish jarayoni harakat tushunchasi bilan bog'liq. Qaror qabul qilish - bu amaliy, hayotiy (laboratoriya emas) vaziyatning bir lahzasidir. Zamonaviy qaror qabul qilish - bu murakkab fanlararo inson faoliyati. Agar inson, intellektual yoki moddiy tomonidan amalga oshiriladigan harakat bo'lsa, bu qaror qabul qilish jarayonining bosqichidir. Barcha turdagi amaliyotlar qarorga asoslanadi. Shuning uchun ham qaror qabul qilish mavzusi ilmiy tadqiqotlarda birinchi o'ringa chiqdi.

Kalit so'zlar: qaror qabul qilish, muammo, muammoli vaziyat, tizim, harakat, shaxs, tizimli tahlil.

Annotation: Decision-making, presented as a system, is a rational approach to organizing the decision-making process. From a systemic point of view, the decision-making process is linked to the concept of action. Making a decision is a moment in a practical, real (not laboratory) situation. Modern decision making is a complex interdisciplinary human activity. If there is action performed by man, an intellectual or material, then it is the stage of decision-making procedure. All kinds of practices are based on the decision. That is why decision-making theme came to the forefront of scientific researches.

Keywords: decision making, problem, problem situation, system, action, person, system analysis.

I. KIRISH

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda tizimli yondashuv ko'pincha metodologiyaning yo'nalishi sifatida qabul qilinadigan, ilmiy bilim ob'ektlarini tizim sifatida ko'rib chiqishga asoslangan ijtimoiy amaliyot. Tizimli yondashuv tadqiqotchilarni ob'ektning yaxlitligini ochib berishga, undagi xilma-xil bog'lanishlarni aniqlashga va ularni yagona nazariyaga birlashtirishga qaratilgan.

Zamonaviy qarorlar qabul qilish - bu murakkab fanlararo inson faoliyati. Agar shaxs, intellektual yoki moddiy tomondan amalga oshirilgan harakat bo'lsa, u qaror qabul qilish jarayonining bosqichidir. Har qanday amaliyot bir qarordan kelib chiqadi. Shu sababli, "qaror qabul qilish" mavzusi tadqiqotning birinchi o'ringa chiqdi.

Inson tomonidan zamonaviy texnologik vositalar asosida yaratilgan dunyoda yashayotganimiz zamonamizning belgisidir. Biz ba'zan aql bilan yaratamiz, ba'zan esa aql bilan emas. Bu mantiqiy emas chunki bizning shaxsiy tushunchamiz, biz yaratgan narsamizni tushunish, bizning istaklarimiz va intilishlarimizni ifodalaydi, lekin koinotdagi va bizning Yerdagi uyimizdagi vaziyatni emas. Bizning xatti-harakatlarimiz qanchalik oqilona bo'lmasin, bu bizning sun'iy dunyoda mavjudligimizdir.

Ma'lum bo'lishicha, zamonaviy inson - bu harakat qiluvchi, faollikni istaydigan, biladigan, loyihalashtiradigan va amalda quruvchi. U o'z

niyatlari va maqsadlarini amalga oshirishni istagan va o'z xohish-istagini bajarishga qaror qilgan holda, sun'iy narsalarni yaratadi. Qaror qabul qilish jarayoni muammo yuzaga kelganda amalga oshiriladi. Agar muammo bo'lmasa, unda hech qanday qaror qabul qilishning hojati yo'q. Muammo muammoli vaziyatning mevasi bo'lib ko'rinadi.

II. MAVZUNING O'RGANILGANLIGI

Qaror qabul qiluvchi yoki shaxs uchun muammoli vaziyat yuzaga keladi, bunda A0 - vaziyatning mavjud holati shaxsning xoxshiga mos kelmasa va A1 - vaziyatning mavjud holati shaxsning xoxshiga mos kelsa deb olamiz. Qaror qabul qilish - bu muammoni aniqlash, uni dastlabki shakllantirish tartibidan boshlanib, amalda muammoni muvaffaqiyatli hal qilish bilan yakunlanadigan yaxlit jarayon. Qaror qabul qilishdagi muammoli vaziyat tadqiqotchi vaziyatni o'z xoxshiga ko'ra o'zgartirishi mumkin bo'lgan laboratoriya vaziyati emas, balki hayotiy muammoli vaziyat ekanligini tushunish muhimdir. Hayotiy vaziyat hech qachon shaxs tomonidan to'liq nazorat qilinmaydi va unga to'liq bo'ysunmaydi.

Qaror qabul qilish qarorni amalga oshirishni o'z ichiga oladi, ya'ni amaliy harakat. Shaxs qaror qabul qiladi va uni amalda amalga oshiradi. Shuning uchun biz qaror qabul qilish tartibini o'rganish uchun Aristoteldan kelgan amaliy sillogizm sxemasidan va prakseologik an'anada

ishlab chiqilgan oddiy harakat sxemasidan foydalanishga haqlimiz.

Keling, qaror qabul qilishni amaliy sillogizm g'oyasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqaylik. Bu sizga qaror qabul qilishning mantiqiy mohiyatini tushunish imkonini beradi. Tadqiqotchilar Aristotelning amaliy sillogizmini eslab, bu mavzuni faol rivojlantirayotganliklari bejiz emasligini sezmaslik mumkin emas.

Elementar qaror qabul qilish aktining mantiqiy shakli Aristotelning amaliy sillogizmida ifodalangan:

Shaxs A, B ga ega bo'lishni xohlaydi.

B ga ega bo'lish uchun C harakatni amalga oshirish kerak. Shuning uchun A shaxs C harakatini amalga oshirishi kerak.

Birinci shart shaxsning maqsadini bildiradi. Ikkinchi shart shaxs o'z harakatida ishlatmoqchi bo'lgan vositalarni belgilaydi. Xulosa shaxs bajarishi kerak bo'lgan harakatni belgilaydi. Amaliy xulosaning xulosasi Aristotel yozganidek, harakatdir.

Amaliy sillogizm zaruriy, deduktiv fikrlash emas, balki asosli induktiv mulohaza bo'lishi prinsipial jihatdan muhimdir.

Qaror qabul qilish jarayonini tushunishning muhim jihatlari ham prakseologik an'analarda inson harakatini o'rganish orqali ochib berildi. Avvalo, bu qaror qabul qilingan harakatning oqibatlari muammosi. Shuningdek, maqsadga erishish uchun tanlangan vositalar muammosi va maqsad qo'yilgan holatlar.

Jamiyatdagi oddiy harakatning tuzilishini eslaylik. Oddiy harakat deganda shaxsning bir irodali harakati tushuniladi. Mana oddiy harakatlarga misollar:

Kommutator o'q tutqichini bosdi - relslar harakatlandi,

Siz kalitni bosdingiz - chiroq yondi

Siz hisob-kitoblarga e'tibor qaratdingiz - siz $100 + 100 = 200$ ni hisobladingiz

Harakat tarkibiga quyidagilar kiradi:

- shaxs (harakatning agenti yoki harakatning aybdori - shaxs)

- uning irodasi

- uning harakat maqsadi.

- harakat vositasi (harakat usuli va harakat materiali)

- harakat mahsuloti

Harakat nazariyasi kontekstida masala va harakatni amalga oshirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Ikki turdagi imkoniyatlar mavjud:

1) shaxsning ichki imkoniyati, ya'ni qobiliyat va harakat qilish istagi;

2) harakatning tashqi imkoniyati, uni vaziyat imkoniyati deyiladi. Bu ixtiyoriy vaqtda sodir bo'lgan shaxsdan tashqaridagi holatlarga tegishli.

Vaziyat - bu ma'lum darajada harakatga yordam beradigan yoki to'sqinlik qiladigan tashqi holatlar. Muayyan vaqtda shaxs biror harakatni amalga oshirish uchun situatsion imkoniyatga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi mumkin. Lekin ma'lumki, harakatning mavjud situatsion imkoniyati vaqt o'tishi bilan yo'qoladi. Shuning uchun hal qiluvchi moment tushunchasi kiritiladi. Hal qiluvchi moment - bu harakat qilishning vaziyatli imkoniyati tugaydigan moment va u bilan birgalikda harakat qilish imkoniyati.

III. METODLAR

Shaxsning tanlov qilgani nimani anglatadi? Bu shaxs degan ma'noni anglatadi

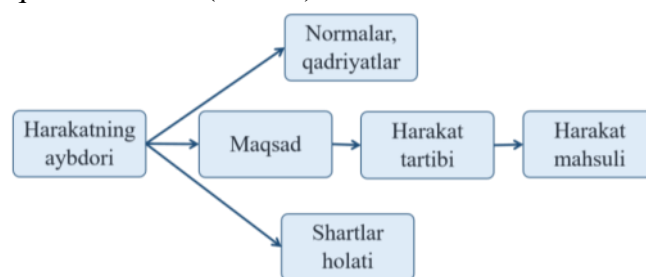
- Siz buni (A) qila olasiz va siz boshqa narsani (B, C, D, va hokazo) qilishingiz mumkin deb taxmin qilingan.

- Bir (A) va boshqasini (B, C, D va boshqalar) solishtiring.

- Qasddan (ongli ravishda) ko'pdan bittasi (A) bo'lsin (A, B, C, va hokazo) va ataylab boshqasi (B, C, D va boshqalar) bo'lmasligi uchun qildi.

Shaxs o'z tanlovi va harakatini nafaqat ichki va vaziyat imkoniyatlari sharoitida, balki jamiyatda ma'lum qadriyatlar, axloqiy me'yorlar va an'analar mavjud bo'lgan sharoitlarda ham qiladi. Masalan, harakat yomon yoki rahmdil, qahramonlik yoki qo'rqqoqlik deb baholanishi mumkin. Shaxsning o'zi ongli yoki ongsiz ravishda o'z harakatida ma'lum me'yorlarga amal qiladi va qadriyatlarni boshqaradi.

Oddiy harakatni madaniyatga, jamiyatga quyidagi sxema bo'yicha kiritilishini tasavvur qilish mumkin (1-rasm):

1-rasm. Jamiyatdagi oddiy harakatlar sxemasi

Shunday qilib, qaror qabul qilishni mantiqiy va prakseologik an'analar kontekstida ko'rib

chiqish shuni ko'rsatdiki, qaror qabul qilish kontseptsiyasi uning zarur elementi sifatida qaror qabul qilishda amaliy va spekulativ o'rtasidagi ajralmas bog'liqlik g'oyasini o'z ichiga olishi kerak.

Zamonaviy sharoitda qaror qabul qilish mavzusini talqin qilishda ikkita fikrni ta'kidlash muhim va asosiy ko'rinadi:

- qaror qabul qilishning amaliy tabiati, ya'ni uning hayotiy vaziyatda ishtirok etishi va buning natijasida amalga oshirish bosqichidagi qarorlarni qabul qilish jarayonida ishtirok etishi;

- qaror qabul qilishning tizimliliigi.

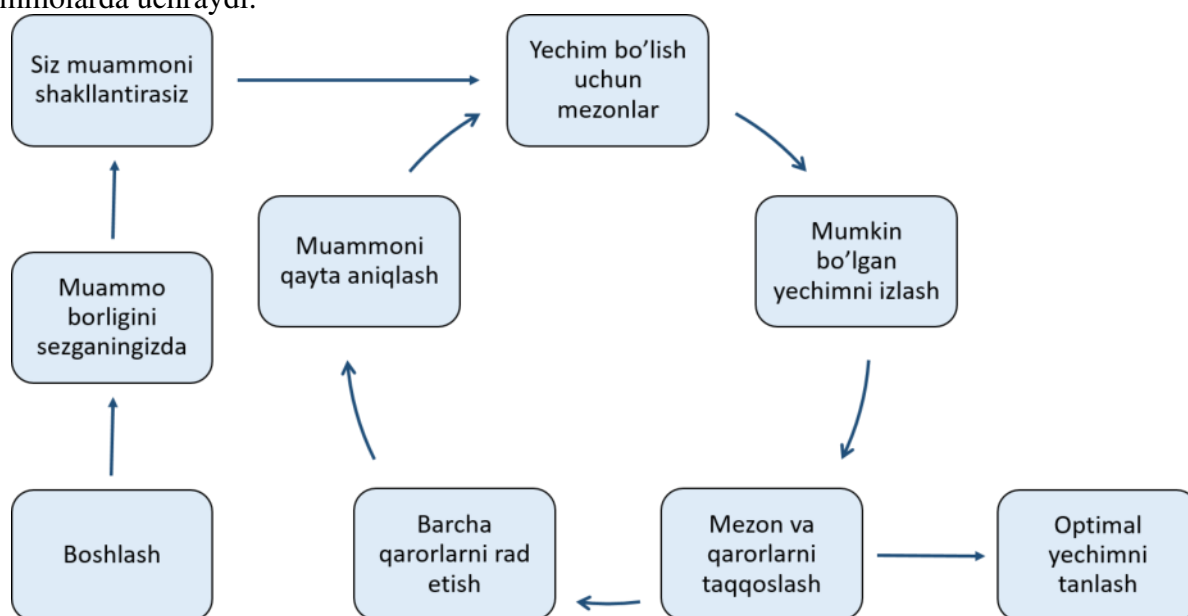
Keling, tizimli an'anaga murojaat qilaylik.

Qarorlarni tadqiq qilishning tizimli an'analarida tizimli yondashuv qarorlarni qo'llab-quvvatlash funktsiyasi sifatida ishlaydi. U ikkita rolda namoyon bo'ladi. Ulardan biri qaror qabul qilish jarayonining o'zini tizim sifatida ko'rsatishdir. Ikkinchisi muammoni hal qilish vositasi sifatida tizimlarni qurishdir.

Eng qiyin holatlarda, natija muammoni hal qilish emas, balki muammoli vaziyatni boshqa muammoli vaziyatga o'tkazishdir (boshqa muammoni o'z ichiga olgan vaziyatga o'tish orqali "muammoni hal qilish" deb ataladi). Ular, masalan, yumshoq metodologiya predmeti bo'lgan muammolarda uchraydi.

Qaror qabul qilish usuli: maqsad, vosita va usullarni izlash, natija. Shaxs bu haqda bilishi ham, bilmasligi ham mumkin. Shu bilan birga, har qanday qiyin vaziyatda qaror qabul qilish tizim ekanligini tushunish kerak. Va bu tizimli ravishda amalga oshirilishi kerak. Ko'p hollarda qaror qabul qilish jarayoni (yoki qisqacha aytganda "qaror qabul qilish") iterativ tizimdir (ya'ni qaror qabul qilish jarayonining oldingi bosqichlariga qaytish). Masalan, tizim tahlili ma'lumotlarning "natijani qaror qabul qiluvchiga taqdim etish" bosqichidan "muammolarni shakllantirish" bosqichiga harakatini namoyish etadi. Bu cheklovlar, mezonlar, maqsadlar va demak, ilgari ko'rilgan muqobillarni maqbul qayta ko'rib chiqishga olib keladi. Qaror qabul qilish jarayoni davom etmoqda. Va shunga o'xshash, Qaror qabul qiluvchini qoniqtirmaguncha, ya'ni qaror qabul qiluvchi harakatning boshlanishi uning istak-niyatining amalga oshishiga olib kelishiga ishonch hosil qilganda. Bu misol, xususan, tizim tahlili qaror qabul qiluvchiga taqdim etilayotgan axborot sifatini yaxshilashini ko'rsatadi.

Sxematik va vizual shaklda muammoning yechimi aylana bo'ylab yurish sifatida tasvirlangan (2-rasm).

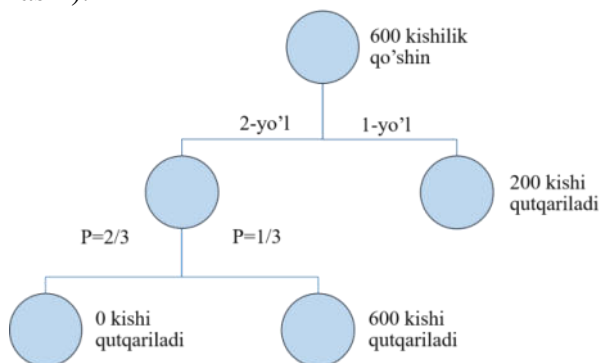
2-rasm. Sxema: masalani aylana bo'ylab yurish sifatida hal qilish

Tizim tahlilining mohiyati murakkab tizimlar qanday ishlashini tushunish chegaralaridagi muammolarni o'rganishdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, odam har qanday fikrlash uslubiga yoki muayyan uslubga ongsiz ravishda moyil bo'ladi. Bu fikrlash namunasi yoki psixologik inersiya deb ataladi. Psixologik

inersiya hodisasi asosan ko'plab o'qitish usullarining natijasidir. Ular o'qituvchini talabani qarorlar va xulq-atvor uchun tayyor aniq retseptlar bilan to'ldirishga yo'naltiradi va qaror qabul qilish uchun bilimlarni izlashga o'rgatishga yo'naltirmaydi.

Demak, muqobil variantlarni tanlashda odamlarning irratsional xatti-harakatlariga misollar mavjud. Ma'lum bo'lishicha, qaror qabul qiluvchining tanlovi ma'lumotni taqdim etish usuliga bog'liq. Irratsional xulq-atvorning taniqli misoli - "general dilemmasi". Bu quyidagicha.

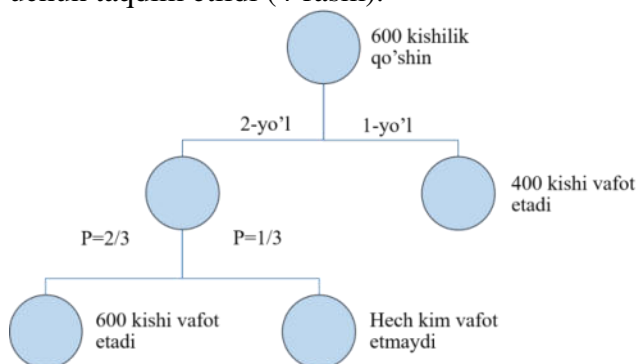
General dushman hududida mag'lubiyatga uchraydi. U 600 kishidan iborat o'z qo'shinlarini dushman hududidan olib chiqishi kerak. General ikkita mumkin bo'lgan yo'ldan birini tanlaydi (3-rasm).

3-rasm. Generalning dilemmasi

Birinchi yo'l 200 kishini saqlab qolish imkonini beradi. Ikkinchi yo'l 1/3 ehtimollik bilan hech kim o'lmasligini, 600 kishining qutqarilishini yoki 2/3 ehtimollik bilan hech kim tirik qolmasligini ko'rsatadi. Ko'pchilik rasmdagi birinchi yo'lni tanlaydi. Shunda ular butun armiyani yo'qotish ehtimolidan qochishadi.

Keyin chizma o'zgartirildi va ko'rib chiqish uchun taqdim etildi (4-rasm).

4-rasm. Generalning dilemmasi

Ushbu rasmda birinchi yo'lda 400 kishi halok bo'ladi. Ikkinchi yo'lda 1/3 ehtimollik bilan hech kim o'lmaydi va 2/3 ehtimol bilan 600 kishining hammasi o'ladi. Bunday holda, ishtirokchilar ikkinchi yo'lni tanlashadi. U barcha odamlarni qutqarish imkoniyatiga ega. Dilemmaning ikkinchi ifodasidagi farq shundan iboratki, natija yo'qotish ko'rinishida ko'rsatilgan, birinchi ifodasida esa daromad ko'rinishida ko'rsatilgan edi.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki
a) shaxsdan butunlay oqilona qaror qabul qilishini kutish ma'nosiz va

b) qarorlar qabul qilishda axborot ta'minotini amalga oshirish usuli alohida ahamiyatga ega.

Cheklangan ratsionallik tushunchasi alternativalardan birini oqilona tanlashning eng keng tarqalgan nazariyalaridan biriga aylangani bejiz emas. Shaxsni amalda boshqaradigan qaror qoidalari qaror nazariyalarida mavjud deb taxmin qilinganlardan farq qiladi. Endi qaror qabul qilishda yuzaga keladigan yana bir cheklovga e'tibor qarataylik. Bu shaxsning psixologiyasi bilan emas, balki uning bilim darajasi, madaniyati bilan bog'liq.

Barcha muammolar uchta toifaga bo'linadi:

- Yaxshi tuzilgan yoki miqdoriy jihatdan aniqlangan muammolar, ularda muhim bog'liqliklar shunchalik yaxshi tushuniladiki, ularni raqamlar yoki belgilar bilan ifodalash mumkin, ular oxir-oqibat miqdoriy hisoblanadi.

- Tarkibi tuzilmagan yoki sifat jihatidan ifodalangan, faqat eng muhim manbalar, xususiyatlar va xususiyatlarning tavsifini o'z ichiga olgan, ular orasidagi miqdoriy munosabatlar mutlaqo noma'lum.

- Ham sifat, ham miqdoriy elementlarni o'z ichiga olgan erkin tuzilgan yoki aralash muammolar; bundan tashqari, muammolarning sifat, kam ma'lum va noaniq tomonlari ustunlik qiladi.

Bu tasnif ko'p narsani tushunishga imkon beradi.

Muammolarni tasniflashda muammolar murakkablik darajasiga ko'ra tartibga solinadi. Masalan, tashkiliy qarorlarning dasturlashtirilgan va dasturlashtirilmagan toifalari mavjud. Dasturlashtirilgan qaror - bu muayyan bosqichlar yoki harakatlar ketma-ketligini amalga oshirish. Odatda, bunday hollarda alternativalar assortimenti boy emas va ularni tanlash tashkilot tomonidan belgilangan yo'nalishlar doirasida amalga oshirilishi mumkin.

Tizimli tahlil - bu muammoni hal qilishni o'rganish mavzusiga aylangan tadqiqot. Tizimli tahlil birinchi marta tizimlar kontseptsiyasiga asoslangan muammolarni hal qilishning umumlashtirilgan metodologiyasini taqdim etdi. Tizimli tahlilning asosiy mazmuni uning kontseptual apparatida, tushunchalari, g'oyalari, yondashuvi, munosabatlarida yotadi. Tizimli tahlil qaror qabul qilish jarayonining tuzilishini

belgilaydi. Shu bilan birga, ushbu metodologiyani qo'llash muvaffaqiyati amaliy vaziyatlarda uning talablarini sharhlay olish qobiliyatiga bog'liq. Tizimli tahlil yuqori darajadagi umumiylik: jarayon, aloqa, xususiyat, munosabat, bilim, qadriyatlar, faoliyat, ma'no kabi tushunchalar asosida quriladi. Shuning uchun uni qo'llash istalgan shaxsdan yuksak madaniyatni talab qiladi. Qaror qabul qiluvchining fikrlash intizomi qaror qabul qilish uchun zarur, ammo etarli bo'lmasa-da, shartdir. Yana bir ajralmas shart - bu tahlilchiga, ya'ni fanga ishonch. Bu nozik masala, chunki o'z xoxish-istaklarini ifodalashning to'g'riligi va tizimli tahlil orqali o'z xohish-istaklarini aniqlashtirish va aniqlashtirishga intilish yuqori darajada rivojlangan o'z-o'zini anglashni anglatadi. Shu bilan birga, shaxs o'z ongining axloqiy tarkibiy qismini amalga oshirishga qodir bo'lishi kerak.

Tizim tahlili qaror qabul qiluvchiga o'z qarorining sabablarini tushunishga va ularni aniq shaklda ifodalashga yordam beradi. Tizim tahlili tufayli globallashtirish va axborotlashtirish davrida har qanday qaror shaxsiy ekanligi ayon bo'ladi. Bu

qaror qabul qilishning axloqiy jihatini va qaror qabul qilgan shaxsga xos bo'lgan axloqiy tamoyillarning rolini ta'kidlaydi. Bilimga ega bo'lish - bu shaxs-shaxsning sub'ektlararo navigatsiya qilish qobiliyatini anglatadi, chunki ahamiyatsiz bo'lmagan holatlarda qaror qabul qilish ilmiy va amaliy bilimlarning turli sohalaridan bilim-axborotni jalb qilishni talab qiladi. Bu, o'z navbatida, qaror qabul qiluvchilarni tayyorlashga jiddiy, ammo amalga oshirish qiyin bo'lgan talablarni qo'yadi.

IV. XULOSA

Shunday qilib, bizni o'rab turgan butun dunyo, uning ob'ektlari, hodisalari va jarayonlari tabiati va tuzilish xususiyatlari jihatidan eng xilma-xil bo'lgan tizimlar to'plamiga aylanadi. Shu bilan birga, har bir tizim ichida tizim yoki kichikroq tizimlar to'plami mavjud bo'lib, har bir tizim u yoki bu tarzda uning ichida joylashgan, u bilan bir xil darajada yoki tashqarida joylashgan boshqalar bilan o'zaro ta'sir qiladi. Tizim usuli o'rganilayotgan tizimning chegaralarini aniqlashni va o'rganilayotgan tizimdagi ma'lumotlarni tahlil qilgan holda qarorlar qabul qilishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar

1. Акофф Р. Искусство решения проблем, М.: Мир, 1982
2. Гнеденко Б.В., Зубков М.Н. Об определении оптимального числа причалов // Морской сборник. 1964. № 1. С. 35—39.
3. Ларичев О.И. Наука и искусство принятия решений. М.: Наука. 1979.
4. Hamroqul o'g'li A. U., Ilhomovich E. N. BIG DATA AND THEIR POSSIBILITIES //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 9. – №. 10. – С. 364-370.
5. Maqola T., Arabov U. ASINXRON PARALLEL JARAYONLARNI PETRI TO 'RI ORQALI MODELLASHTIRISH: Eshankulov Hamza Ilhomovich, Arabov Ubaydullo Hamroqul o'g'li //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.
6. Arabov U. Uz TIZIMLI YONDASHUVNI QO'LLASH ORQALI QARORLAR QABUL QILISH //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.
7. Сорина Г.В. Принятие решений как интеллектуальная деятельность. М.: Канон+, Реабилитация, 2009.
8. Maqola T. KATTA MA'LUMOTLAR (BIG DATA) NI TAHLIL QILISH USULLARI: KATTA MA'LUMOTLAR (BIG DATA) NI TAHLIL QILISH USULLARI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
9. Iskandarov S. EVALUATION OF PARALLEL PROGRAMMING LANGUAGES/COMPUTING //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF EDUCATION AND COMPUTER SCIENCES (CAJECS). – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 43-45.
10. Muminov B., Muxamadiyev S. DEFINING THE CLASS OF REGULAR SETS //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF EDUCATION AND COMPUTER SCIENCES (CAJECS). – 2022. – Т. 1. – №. 3. – С. 6-11.